

Received: 2023/3/24

Accepted: 2023/10/19

from 241 to 254

**mahdi Mohamedzadeh
banitorofi**

Department of Islamic Education,
Farhangian University, Tehran,
Iran.

M.mohamadzadeh@cfu.ac.ir

The components of educational justice in The Holly Qurans opinion

Abstract

There are nurture and educational system in every community that based on justice and this justice is imaginable, practical and logistical in any fundamentally different level or layer on any dimensions, for instance talents, facility, opportunities , if these components are paid attention, developed communities would have been created and when these components aren't paid attention , community would have been afflicted to behavioral problems challenges with due attention to this subject, The Holly Quran stats its instructions about educational justice, instructions that in the short term could have grown up Arab society, if they continued these instructions this community would have been growing up, Islamic society needs to recognize these instructions for growing up and eminence so this is important which these The Holly Quran's instructions are reviewed, Therefore this survey in the desk study way would collected information and elaborate them in terms of analytical and descriptive form , and the result will functional in constructing foundation for modeling in educational system

Keywords:

Justice, educational justice,
nurture, components of nurturing,
components of upbringing

چکیده

تربیت و نظام تربیتی در هر جامعه‌ای مبتنی بر عدالت موجود در آن است که این عدالت نیز در ابعاد مختلف فرصت‌ها، امکانات، استعدادها و ظرفیت‌هایی در سطوح مختلف بنیادین، راهبردی و کاربردی قابل‌تصور است. در صورت توجه به این مؤلفه‌ها می‌توان جامعه‌ای رشدیافته تربیت کرد و در صورت بی‌توجهی به آن، این جامعه دچار چالش‌های رفتاری خواهد شد. با توجه به این مطلب، قرآن کریم در عدالت تربیتی خود، آموزه‌هایی را بیان می‌کند که در مدت کوتاه توانست جامعه‌ی عرب را به رشد نسبی برساند و در صورت استمرار عمل به این آموزه‌ها، آن جامعه می‌توانست به رشد عالی برسد. جامعه‌ی اسلامی نیز نیازمند شناخت این آموزه‌ها برای رشد و تعالی انسانی است؛ بنابراین، ضرورت دارد که این نوع از آموزه‌های قرآن کریم بازخوانی شود. پژوهش حاضر اطلاعات را به‌صورت کتابخانه‌ای جمع‌آوری و به‌صورت توصیفی-تحلیلی بررسی می‌کند که حاصل آن بسترسازی برای الگوپردازی در نظام تربیتی مطلوب است.

مهدی محمدزاده بنی‌طرفی
گروه آموزش معارف اسلامی دانشگاه
فرهنگیان، تهران، ایران.
m.mohamadzade@cfu.ac.ir

واژگان کلیدی:

مؤلفه‌های عدالت‌محور، تربیت،
نظام تربیتی، عدالت، عدالت
تربیتی.

مقدمه

انسان آینده‌ی تربیت است و هر آنچه در طول زندگی خود نشان می‌دهد، محصول تربیت در طول زندگی است. هنگامی این آینده‌ی جامعه‌ای بالنده و رشدیافته را نشان می‌دهد که انسان‌های موجود در آن جامعه در یک نظام عادلانه به تربیت رسیده باشند؛ از این رو، عدالت تربیتی یکی از ارکان مهم در ایجاد جامعه‌ی بالنده است؛ اما برای رسیدن به آموزه‌های عدالت تربیتی، به منابع دقیقی نیازمند است که بتواند از آن منابع، این آموزه‌ها را استنباط و استنتاج کند. منابع استنباط در دین اسلام عبارت‌اند از: کتاب قرآن کریم، سنت و عقل. در شرایط خاص که اجماع هم کشف از قول معصوم نماید، می‌تواند از منابع استنباط واقع شود. از سوی دیگر، سیره‌ی عقلا یا به نوعی تجربه‌ی بشری نیز در شرایط خاص مورد امضای شارع است و صلاحیت منبع واقع شدن برای استنباط و استنتاج را دارد.

با این توضیح، قرآن کریم یکی از مهم‌ترین منابع در استنباط و استنتاج آموزه‌های اسلام در فرایند عدالت تربیتی است. قرآن کریم اولین منبع احکام و مقررات اسلامی است. البته آیات قرآن منحصر به احکام و مقررات عملی نیست. ائمه اطهار^(ع) در بیان احکام شرعی، به ظواهر آیات قرآن استناد می‌کردند و پیروان خود را نیز به استنباط از آن‌ها تشویق و راهنمایی می‌نمودند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۲۷۷)؛ از این رو، شناخت آموزه‌های قرآن کریم به‌عنوان نخستین منبع استنباط و استنتاج در فرایند معرفتی دین اسلام ضرورت و اهمیت می‌یابد.

ضرورت در آنجایی خود را نشان خواهد داد که نبود آن را در نظر بگیریم؛ به‌عنوان مثال، غفلت از آموزه‌های قرآن کریم سبب از دست دادن بخش مهمی از معرفت خواهد شد و انسان توان آن را ندارد که همه‌ی این معارف را در تجربه کسب کند یا آنکه ظرفیت وجودی کسب آن را در تجربه ندارد. اهمیت نیز در جایی خود را نشان می‌دهد که اگر دو شیء مهم وجود داشته باشد، یکی از آن‌ها بر دیگری برتری یابد؛ به‌عنوان مثال، بشر در برابر دو منبع معرفتی وحی و تجربه قرار می‌گیرد؛ هم وحی مهم است و هم تجربه؛ اما همه‌ی ابعاد وجودی انسان، نخست، توسط تجربه امکان شناخت ندارد و دوم، بسیاری از ابعاد وجودی انسان در بستر زمان شناخته خواهد شد و همچنین قابل‌نقض و ابرام است. در این صورت، منبع وحی نسبت به تجربه اهمیت خواهد یافت. با این بیان، شناخت آموزه‌های قرآن کریم در زمینه‌ی عدالت تربیتی برای استفاده در نظام تربیتی جامعه‌ی اسلامی اهمیت و ضرورت خود را نشان می‌دهد و بر اساس همین اهمیت و ضرورت، محققان بسیاری تلاش کردند که بتوانند این منظومه را ادراک نمایند. پژوهش حاضر نیز تلاشی برای شناخت این منظومه در عدالت تربیتی است که به‌صورت کتابخانه‌ای اطلاعات را دریافت و به‌صورت توصیفی-تحلیلی بررسی می‌کند.

درباره‌ی عدالت تربیتی پژوهش‌های خوبی صورت گرفته است که از آن جمله می‌توان به مقاله‌ی «بررسی عدالت تربیتی در نظام آموزشی کشور با استفاده از نظریه‌ی عدالت راولز» و همچنین «عدالت تربیتی در فلسفه‌ی تربیتی اسلام» نوشته علی صحبتلو و ابوالفضل غفاری اشاره کرد که غالب آن‌ها به بیان مسئله‌ی عدالت تربیتی از دیدگاه پژوهشگران این عرصه و همچنین

فلاسفه‌ی تربیت می‌پردازد؛ اما پژوهش حاضر به بررسی این مسئله از دیدگاه قرآن کریم می‌پردازد که وجه تمایز آن با پژوهش‌های پیشین است.

مفهوم کاوی عدالت

برای مفهوم کاوی عدل، باید آن را در سه موضع بررسی کرد که عبارت‌اند از:

۱. عدل در لغت

عدالت در لغت از ریشه‌ی عدل است و ابن‌فارس در کتاب مقائیس اللغه بیان می‌کند که دو ریشه دارد. بر اساس یک ریشه، به معنای استواء و بر اساس ریشه‌ی دیگر، به معنای اعوجاج خواهد بود (ابن‌فارس، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۲۶۴). فیومی نیز آن را به معنای میانه‌روی در امور و در مقابل جور قرار داده است (الفیومی، ۱۴۲۸، ج ۲، ص ۳۹۶). فرهنگ معین عدل را به داد دادن و نهادن هر چیزی در جای خود معنا کرده است (معین، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۱۰۵۳). در هیچ جای قرآن کریم معنای عدل به صراحت نیامده است؛ اما قرآن کریم شرایط، موانع و شاخصه‌ها و توضیحات کاملی در باب عدل و قسط و نقطه‌ی مقابلش، ظلم و جور بیان می‌کند و در این زمینه در آیات فراوان، جامعه‌ی اسلامی را به آن دعوت می‌نماید که از آن جمله می‌توان به آیه‌ی شریفه‌ی «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ» (نحل: ۹۰) اشاره کرد. شاید ذکر نکردن تعریف عدل در قرآن کریم به آن علت باشد که مفهوم عدل در ذهن همه‌ی انسان‌ها مفهومی واضح است و نسبت به آن ارتکاز عقلایی دارند؛ بنابراین، نیازی به ذکر معنای آن نیست و همان معنای ارتکازی مورد امضای خدای متعال است.

۲. عدل در اصطلاح

در یک نگاه کلی، عدالت به دو معنا به کار می‌رود: یکی حد متوسط میان افراط و تفریط در قوای درونی (معین، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۱۰۵۳) و دیگری رعایت حقوق و استحقاق‌ها (حسینی‌زاده، ۱۴۰۰، ص ۹۰)؛ به عبارتی، هر شیء یا موجود اعم از حقیقی یا اعتباری، جایگاهی و به تبع آن، حقوق و تکالیفی دارند (لجنه‌ الفقه المعاصر، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۲۳). هرگاه برای یک شیء یا موجود اعم از حقیقی یا اعتباری، متناسب با جایگاه او و به تبع آن، حقوق در نظر گرفته شود یا از او تکلیف انتظار رود، عدل پدید می‌آید و این عمل عدالت نام دارد. از سوی دیگر، رعایت مساوات و رعایت حد وسط در رفتار نیز عدالت نامیده می‌شود.

در نظام تربیتی نیز این‌گونه است. هریک از متریان، مربیان و حتی نظام تربیتی ظرفیت‌هایی دارند که به تبع آن، حقوق و تکالیف به آن‌ها تعلق می‌گیرد. هرگونه برنامه‌ریزی تربیتی متناسب با این ظرفیت‌ها عدالت و در غیر این صورت، ظلم خواهد بود؛ به عبارتی، عدالت در این پژوهش به معنای حقوق و استحقاق است.

چیستی عدالت تربیتی

عدالت تربیتی یکی از ابعاد مهم عدالت است. در نگاه شهید مطهری (ره)، هر انسانی ظرفیت‌هایی دارد که بر اساس این ظرفیت‌ها، استحقاق نیز خواهد داشت. اگر آن چیزی که شخص استحقاق آن را دارد، در اختیار او قرار نگیرد، در حق او ظلم شده است (مطهری، ۱۳۷۷، ص ۲۵۴-۲۵۳). با توجه به بسترهای تربیت، چگونگی توزیع امکانات و فرصت‌های آموزشی از مصادیق مهم بحث عدالت تربیتی است.

گونه‌شناسی مؤلفه‌ها در عدالت تربیتی از دیدگاه قرآن کریم

عدالت تربیتی به معنای تربیت همه‌ی انسان‌ها و موجودات ذی‌شعور با هدف شکوفایی استعدادهای ذاتی آنان است. از لحاظ انسانی، مقوله‌ی عدالت از موضوعات محوری ادیان الهی به‌شمار می‌آید؛ اما عدالت تربیتی در قرآن کریم گونه‌های مختلفی دارد که عبارت‌اند از:

۱. عدالت تکوینی

عدالت تکوینی یعنی آنکه خدای متعال جهان آفرینش را بر اساس نظم و تعادل خلق کرده است و هریک از موجودات عالم نیز تعادل خاص خود را دارند (حسینی‌زاده، ۱۴۰۰، ص ۹۵)؛ از این‌روست که رسول خدا می‌فرماید: «بِالْعَدْلِ قَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ» (ابن‌ابی‌جمهور، ۱۴۰۵، ج ۴، ص ۱۰۳). در این نوع از عدالت، مرد و زن خلقت موزون و متعادل خود را دارند. حتی نژادها، محیط‌های زندگی و محدوده‌های سنی نیز آفرینش موزون و متعال دارد؛ در نتیجه، هریک از این مخلوقات دارای ظرفیت‌های وجودی مختص به خود هستند که به عدالت تشریحی منجر خواهد شد.

۲. عدالت تشریحی

عدالت تشریحی نوع دیگری از عدالت در منظومه‌ی فکری قرآن کریم است. خدای متعال احکام، معارف، تعالیم دینی و در یک بیان، همه‌ی آموزه‌هایی را که بشر برای رشد، تکامل و سیر به‌سوی سعادت حقیقی نیاز دارد، به او ابلاغ می‌کند (حسینی‌زاده، ۱۴۰۰، ص ۹۵)؛ بنابراین، در قرآن کریم بیان می‌شود: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید: ۲۵). قیام برای قسط متناسب با عدالت تکوینی، توانایی و ظرفیت‌های مکلف دارد (بقره: ۲۸۶). عدالت تشریحی در ابعاد گوناگون تربیتی و جزایی قابل‌بررسی است؛ به عبارتی، می‌توان عدالت تربیتی در قرآن کریم را در دو سطح تربیت عام و خاص قابل‌ارائه دانست. عدالت تربیتی خاص شامل آن چیزی است که در ارتکاز عقلایی به‌عنوان تربیت شناخته می‌شود و زیربنای علوم تربیتی نو است؛ اما عدالت تربیتی عام شامل همه‌ی احکام الهی اعم از تشویقی یا تنبیهی، فردی یا اجتماعی، قضایی یا جزائی می‌گردد؛ به عبارتی، همه‌ی احکام الهی بعد تربیتی دارند و می‌توانند در ذیل آن جای گیرند و غایت این احکام نیز تربیت انسان کامل است؛ اما عدالت تربیتی اعم از عام و خاص، سطوحی دارد که عبارت‌اند از: ۱. سطح بنیادین؛ ۲. سطح راهبردی؛ ۳. سطح کاربردی.

مؤلفه‌های بنیادین در عدالت تربیتی از دیدگاه قرآن کریم

از زوایای مختلف می‌تواند مؤلفه‌های بنیادین در عدالت تربیتی را تقسیم‌بندی کرد؛ اما در یک دسته‌بندی، این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از:

۱. مؤلفه‌های معرفت‌شناختی عدالت تربیتی از دیدگاه قرآن کریم

نخستین مؤلفه از مؤلفه‌های بنیادین عدالت تربیتی از دیدگاه قرآن کریم، مؤلفه‌های معرفت‌شناختی است که برجسته‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

• وحی و عدالت تربیتی

انسان موجودی با ابعاد متعدد است که اندیشمندان بسیاری در طول تاریخ تلاش کردند تا او را بشناسند؛ اما هرگز نتوانستند به قطره‌ای از این دریا دست یابند. تنها موجودی که همه‌ی ابعاد وجودی انسان را می‌شناسد، خالق انسان است. انسان میل به سعادت حقیقی دارد و حق انسان است که به این سعادت دست یابد؛ بنابراین، خالق انسان که همه‌ی ابعاد وجودی انسان را می‌شناسد، ضرورت دارد که ضمن مقدمه‌سازی در بستر عدالت‌تکوینی، از طریق وحی به عدالت تشریحی نیز بپردازد؛ بنابراین، در قرآن کریم می‌فرماید: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید: ۲۵).

• عقلانیت و عدالت تربیتی

انسان قوه‌ی عقل دارد و با آن حقایق کلی عالم را می‌تواند درک کند و بر اساس این ادراک عقلی، زندگی عقلایی را شکل می‌دهد. خدای متعال نیز انسان را به تعلق و تفکر دعوت می‌نماید (حشر: ۲؛ نور: ۴۴ و غیره) تا از رهگذر این تعقل به سعادت حقیقی دست یابد و تربیت شود.

• تجربه‌ی بشری و عدالت تربیتی

بهره‌مندی از تجربیات بشری یکی دیگر از مؤلفه‌های معرفتی در فرایند عدالت تربیتی از دیدگاه قرآن کریم است؛ بنابراین، خدای متعال در قرآن کریم، بارها سرگذشت پیشینیان را برای انسان‌ها مثال می‌زند. این نوع از حقایق را در جای‌جای قرآن کریم همانند سوره‌های بقره، یوسف، اعراف، حج، محمد و غیره می‌تواند یافت.

۲. مؤلفه‌های هستی‌شناختی عدالت تربیتی از دیدگاه قرآن کریم

یکی دیگر از مبانی عدالت تربیتی از دیدگاه قرآن کریم مبانی هستی‌شناختی است. از دیدگاه هستی‌شناختی، جهان هستی چینی‌شی دارد که از یک‌سو، به اوج وجود در واجب‌الوجود و از سوی دیگر، به اوج فقر وجودی در ممکنات می‌رسد (عبودیت، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۲۰۱-۲۱۰). برجسته‌ترین مؤلفه‌های هستی‌شناختی در فرایند عدالت تربیتی عبارت‌اند از:

• خلقت عالم بر اساس عدالت از دیدگاه قرآن کریم

خدای متعال در قرآن می‌فرماید: «الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ...» (سجده: ۷)؛ «او همان کسی است که هرچه را آفرید، نیکو آفرید.» بر اساس این، آفرینش نظام هستی به نحو احسن به‌طور عموم است و سرآغازی برای بیان خلقت انسان و مراحل تکامل او به‌طور خصوص است؛ به عبارتی، در خلقت عالم هستی، عدالت تکوینی در اوج خود یعنی «نظام احسن» تحقق دارد؛ بنابراین، خدای متعال در جای دیگر از قرآن کریم از قول موسی و هارون می‌فرماید: «رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى» (طه: ۵۰)؛ «پروردگار ما همان کسی است که به هر موجودی آنچه را لازمه آفرینش او بود، داد و سپس او را در همه‌ی مراحل وجود رهبری کرد.»

• حقانیت الهی و عدالت تربیتی

بر اساس آموزه‌های الهی قرآن کریم، خدای متعال حق است (بقره: ۹۵) و آموزه‌های او نیز برای سعادت انسان‌ها و حق است (فصلت: ۵۳)؛ در نتیجه، اعمال او نیز برخاسته از حقانیت خواهد بود. حاصل این حقانیت نیز در دو بستر عدالت تکوینی با هدف بسترسازی تکوینی برای شکوفاسازی استعدادها فطری و عدالت تشریحی با هدف جهت‌دهی به افعال اختیاری به‌منظور جذب مصالح و دفع مفاسد تحقق می‌یابد، به‌گونه‌ای که نوعی درهم‌تنیدگی در عدالت تکوینی و عدالت تشریحی پدید خواهد آمد.

• عدل الهی و عدالت تربیتی

هنگامی که عدالت تکوینی حق تعالی در نظام عالم هستی به‌صورت نظام احسن تحقق یافت، در عالم هستی مصالح و مفاسدی پدید خواهد آمد. مصالح برخاسته از این نظام احسن و مقوم آن است و مفاسد در نقطه‌ی مقابل قرار می‌گیرد؛ بنابراین، سیر انسان به‌سوی سعادت حقیقی متوقف بر کسب این مصالح و دفع آن مفاسد است. انسان که ناتوان از شناخت همه‌ی حقایق عالم هستی است، نیازمند آن است که خدای متعال از طریق وحی و در ساختار عدالت تشریحی، این مجموعه مصالح و مفاسد را به او معرفی کند و انسان مختار بر اساس افعال اختیاری خود، مسیر سعادت یا شقاوت را برگزیند؛ بنابراین، عدل الهی از مهم‌ترین مفاهیم تربیتی خواهد شد (حسینی‌زاده، ۱۴۰۰، ص ۱۰۰).

۳. مؤلفه‌های انسان‌شناختی عدالت تربیتی از دیدگاه قرآن کریم

• فطرت انسان و عدالت‌خواهی از دیدگاه قرآن کریم

خدای متعال مسیر حق و باطل را به انسان الهام می‌کند و می‌فرماید: «فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا» (شمس: ۸). او مسیر موزون سعادت را به انسان الهام کرده است و انسان عاقل نیز در سطح فطرت خود، مصالح را می‌شناسد و با عمل اختیاری تقوا به‌سوی آن می‌رود و از مفاسد

فجوری که بر فطرت او الهام شده است، پرهیز می‌کند. حرکت در مسیر مصالح الهام شده و پرهیز از مفساد سبب می‌شود که انسان در سطح فطرت خود، خواهان عدالت باشد و عدالت خواه گردد. همین الهام مصالح و مفساد در ذیل رفتار اختیاری یک عمل تربیتی از سوی خدای متعال برای انسان خواهان سعادت حقیقی است.

• انسان موجودی در حال تربیت

انسان موجودی در حال شدن از وضع کنونی به وضع دیگر است. گاهی با افعال اختیاری خود از مفساد پرهیز می‌کند و به سوی مصالح می‌شود - شدن - و گاهی نیز تحت تأثیر عواملی همانند هوای نفس یا سوء تربیت نفس، به سوی مفساد می‌شود؛ بنابراین، انسان در هر لحظه از زندگی خود، با عمل اختیاری خود، یکی از شدن‌ها را برمی‌گزیند و به سوی آن می‌شود.

• حق بشر و تعلق آن به عدالت تربیتی

خدای متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَالِمٍ لِّلْعَبِيدِ» (آل عمران: ۱۸۲)؛ «خداوند هرگز نسبت به بندگان [خود] بی‌دادگر نیست»؛ پس هیچ نوع ظلمی در خدای متعال راه ندارد و او هر آنچه را که موجودات در سطح استعداد خود خواهان هستند، به آنان عطا می‌کند. انسان ظرفیت‌های گوناگون دارد و بر اساس آن ظرفیت‌ها، دارای حق و تکلیف است. میان این حق و تکلیف نیز تناسب است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۱۵). تربیت‌پذیری یکی از ظرفیت‌های انسان است؛ بنابراین، عدالت حق تعالی در سطح تربیتی اقتضا دارد که بسترهای تربیتی اعم از تکوینی و تشریحی را برای این حق فطری و طبیعی انسان فراهم سازد.

مؤلفه‌های راهبردی در عدالت تربیتی از دیدگاه قرآن کریم

مبتنی بر مبانی بیان‌شده، مجموعه‌ای از اصول راهبردی استنباط می‌شود که التزام به این اصول در نظام تربیتی اسلامی مبتنی بر آموزه‌های قرآنی اهمیت می‌یابد. این اصول راهبردی عبارت‌اند از:

۱. حکمت و عدالت

انسان در فرایند تربیت، در میان دو سطح افراط و تفریط قرار دارد و حکمت حد وسط آن است؛ به عبارتی، حکمت و به تبع آن، اعتدال در رفتار سبب خواهد شد که انسان مسیر خود را با ایمان و اطمینان طی کند؛ بنابراین، خدای متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا» (بقره: ۲۶۹)؛ «و به هرکس حکمت داده شود، به یقین، خیری فراوان داده شده است.» حکمت به معنای فهم و علم است (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۵۸)، به گونه‌ای که از طریق وعظ و تربیت می‌تواند مسیر حکمت میان افراط و تفریط را بشناسد.

۲. ایمان و اطمینان

ایمان مؤلفه‌ی راهبردی دیگر است. نظام تربیتی اسلام به دنبال تربیت انسان مؤمن است که در پناه ایمان خود، به امنیت و آرامش می‌رسد؛ بنابراین، خدای متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد: ۲۸) و این آرامش در او استقرار می‌یابد (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۷، ص ۱۴۱)؛ اما این آرامش سه شرط طهارت، استمرار و عمق دارد (فعالی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۹-۱۳۴). هم رسیدن به ایمان توأم با اطمینان نیاز به تربیت دارد و هم استفاده از این مؤلفه‌ی راهبردی در نظام تربیتی اسلام نیازمند تربیت است.

۳. اظهار عدالت

در ادبیات قرآنی، در آیات مرتبط با عدالت، به جای اصطلاح عدل از واژه‌ی «قسط» استفاده می‌شود که بر اظهار عدالت در جامعه دلالت دارد (حسینی‌زاده، ۱۴۰۰، ص ۱۱۳). این یک فهم عام است و به صورت خاص، عرصه‌ی تربیتی نیز نیازمند اظهار عدالت است؛ بنابراین، اظهار عدالت در سطوح و ابعاد مختلف تربیتی از راهبردهای مهم در عدالت تربیتی از دیدگاه قرآن کریم است.

۴. قاطعیت در عین رأفت

تربیت توأمان شدن تشویق و تنبیه است. در یک مصداق تربیتی، نیازمند تشویق و در مصداق دیگر، نیازمند تنبیه هستیم؛ اما اینکه این دو مؤلفه با یکدیگر آمیخته شود و به درستی استفاده گردد، راهبردی است که می‌تواند راهگشای تربیت شود؛ بنابراین، خدای متعال در قرآن کریم، بارها بشارت و انذار را در کنار یکدیگر به کار می‌برد. هم بشارت و هم انذار برخاسته از رحمت و رأفت الهی است.

مؤلفه‌های کاربردی در عدالت تربیتی از دیدگاه قرآن کریم

عدالت تربیتی از دیدگاه قرآن کریم مؤلفه‌هایی دارد که عبارت‌اند از:

۱. عدالت در ایجاد فرصت تربیتی

عوامل عدالت تربیتی شامل مربی، متربی، محتوای تربیتی و بسترهای تربیتی است. فرصت‌های تربیتی یکی از مهم‌ترین عوامل در عدالت تربیتی است و خدای متعال در بستر دین، نوع خاصی از این فرصت‌ها را بسط داده است که از یک سو، سلمان فارسی و از سوی دیگر، عرب بادیه‌نشین می‌توانند در حد درک خود از آن بهره ببرند و به عالی‌ترین درجات قرب الهی برسند؛ همچنین افرادی همانند ابوجهل‌ها بودند که نه تنها مسیر سعادت را نیمودند، بلکه در خلاف جهت، در شقاوت محض فرورفتند (نک: پیشوایی، ۱۳۹۲)؛ بنابراین، هرکسی که بخواهد در مسیر حق تربیت شود، در هر سطح از ادراک باشد، می‌تواند به مقصد برسد و هر آن کس که نخواهد، در اوج احترام اجتماعی هم باشد، نمی‌تواند قدم از قدم بردارد. نکته‌ی فحیه ذکر شود. به جای اصطلاح عدل، مهم در فرایند عدالت تربیتی اسلام آن است که فرصت‌های تربیتی در اسلام متناسب با شرایط

محیطی ایجاد شده است؛ به عبارتی، عدالت در ایجاد فرصت‌های تربیتی به‌عنوان یک مؤلفه‌ی مهم مورد توجه است.

۲. عدالت در تقسیم امکانات تربیتی

عدالت در تقسیم امکانات تربیتی یکی دیگر از مؤلفه‌های مهم کاربردی در عدالت تربیتی است. معمولاً کسانی که در جامعه از بهره‌ی مالی بیشتر برخوردارند، از امکانات نیز بیشتر استفاده می‌کنند که نوعی ظلم در امکانات تربیتی است؛ اما با دقت در آموزه‌های قرآن مشخص می‌شود که عدالت در تقسیم این امکانات از وظایف مهم نظام اسلامی است. خدای متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ» (حشر: ۷) و مراد از اغنیا نیز صرفاً اغنیای اقتصادی نیست و شامل ابعاد دیگر همانند فرهنگی نیز می‌شود (حسینی‌زاده، ۱۴۰۰، ص ۱۱۷).

۳. عدالت مربی در نگاه به متربی

متربیان در دوره‌های تربیتی، هم به مربی خود توجه بسیار دارند و هم از او تأثیر فراوان می‌یابند؛ بنابراین، یک مربی باید از اعدل‌الناس باشد تا نوع نگاه او به متربیان سبب سوءتربیت آنان نگردد، از این‌رو، دیده می‌شود که رسول خدا^(ص) در جمع مردم و در حلقه‌ی آنان می‌نشستند و نوع نگاه خود را میان مسلمانان تقسیم می‌کردند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۶۷۱) تا از این رهگذر، هم به تربیت افراد بپردازند و هم عدالت نگاه خود را میان آنان به مساوات تقسیم کنند.

۴. عدالت در ابعاد تکوینی جنسیتی متربی

توجه به ابعاد تکوینی جنسیتی متربیان یکی از مهم‌ترین عوامل در عدالت تربیتی است که امروزه در نظام‌های تربیتی دنیا غالباً مورد غفلت واقع می‌گردد. در جهان امروز با شعار برابری دختر و پسر، هر دو از یک نظام تربیتی همسان بهره می‌برند، درحالی‌که پسر و دختر ظرفیت‌های وجودی متفاوت دارند. در صورتی‌که هر دو به یک سطح و شکل تربیت شوند، غالباً بی‌عدالتی در حق دختران صورت می‌گیرد و نوعی ظلم و بی‌عدالتی برای زنان است؛ به‌عنوان مثال، دختران در سن ۹ سالگی و پسران در سن ۱۵ سالگی به بلوغ جنسی می‌رسند. بی‌توجهی به این مسئله و پرداختن یکسان به هر دو سبب ظلم در حق دختران خواهد شد.

با توجه به آموزه‌های اسلام مشخص می‌شود که خدای متعال در نظام تربیتی متعالی خود، این نوع از عدالت را مورد توجه قرار داده است و در بسیاری از موارد، برای تربیت انسان‌های متعالی، به جنسیت آنان توجه کرده است که از آن جمله می‌تواند به مسئله‌ی حجاب (اعراف: ۳۱-۳۳) اشاره کرد. خدای متعال برخی از مواهب طبیعی را زینت برای انسان قرار داده است و از کسانی که آن‌ها را بر خود حرام می‌دارند، نهی کرده است (کاشانی، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۴). از دیدگاه قرآن کریم، در حقیقت حجاب یک حق تربیتی برای دختران است.

پیامدهای عدالت تربیتی از دیدگاه قرآن کریم

عدالت تربیتی در جامعه پیامدهایی دارد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

۱. تقوا و خودکنترلی

یکی از آثار بسیار مهم در هر نظام تربیتی آن است که آحاد جامعه در حفظ نظم و حقوق آن جامعه اهتمام داشته باشند. این اهتمام گاهی توسط قوه‌ی قهریه همانند پلیس در جامعه جریان می‌یابد؛ اما بهترین سطح اهتمام در آن است که شهروندان و آحاد جامعه به صورت خودکنترلی^۱ به حفظ نظم و حقوق بپردازند. خودکنترلی یعنی توانایی کنترل کردن خود، از این نظر که بر تمایلات و سلیق خود تسلط داشته باشیم. افرادی که خودکنترلی دارند، می‌توانند آنچه را می‌خواهند، تعدیل کنند تا اطمینان یابند که افراط یا تفریط نمی‌کنند که در ادبیات دینی از آن به تقوا تعبیر می‌شود.

تقوا در قرآن به چند معنا به کار رفته است که عبارت‌اند از:

• حائل گذاشتن میان خود و چیزی که از آن می‌ترسد.

در این معنا، شخص میان خود و چیزی که از آن می‌ترسد، حائل و مانعی مادی قرار دهد تا از گزند آن حفظ شود (ایزوتسو، ۱۳۶۱، ص ۳۰۵). برخی از آیات قرآن کریم همانند «سَرَّائِلَ تَقِيْكُمْ اَلْحَرَّ» (نحل: ۸۱) و «لِبَاسِ التَّقْوَى» (اعراف: ۲۶) بر این معنا دلالت دارند.

• ترس از خدا

دومین معنای تقوا از دیدگاه قرآن کریم، ترس از خدای متعال و عذاب الهی است (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۲۴۰) که آمیخته‌ی خشوع و خضوع در برابر خدای متعال است (نور: ۵۲). این معنا از تقوا با ترس معمولی تفاوت بسیار دارد (ایزوتسو، ۱۳۷۸، ص ۱۰۴).

• رعایت اوامر و نواهی الهی

سومین معنای تقوا در قرآن، رعایت اوامر و نواهی خداوند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۱۶۳) و عمل به طاعت و ترک گناه است (طبرسی، همان، ج ۱، ص ۱۱۸).

• نوعی حالت قلبی و ملکه‌ی نفسانی

چهارمین معنای تقوا حاکی از نوعی حالت قلبی و ملکه‌ی نفسانی است که بر اثر تبعیت از اوامر و نواهی خداوند و مداومت بر آن حاصل می‌شود. این معنا در اخلاق و عرفان بیشتر مورد توجه است.

1- Self-Control

۲. امنیت و سکونت

تقوا و خودکنترلی نخستین حاصل عدالت تربیتی در آموزه‌های قرآن کریم بود که حاصل آن نیز پیدایش جامعه‌ی مؤمن و به تبع آن، سکونت و آرامش است. البته میان ایمان و تقوا نوعی تعامل وجود دارد که ایمان سبب تقوا و تقوا نیز سبب ایمان خواهد شد. در جایی که جامعه ایمانی است، مبتنی بر آموزه‌های ایمانی، به افزایش تقوا و خودکنترلی پرداخته می‌شود؛ اما در جامعه‌ای که هنوز بسترهای کافی برای ایمان ندارد، آغاز از خودکنترلی خواهد بود؛ بنابراین، انتخاب حالت دوم برای جامعه‌ی جهانی امروز مناسب‌تر است.

۳. رسیدن به قرب الهی

رسیدن به قرب الهی از دیگر پیامدهای مهم عدالت تربیتی در قرآن کریم است. قُرب به سه حالت قرب مکانی و (زمانی)، قرب ماهوی و قرب وجودی قابل‌تصور است. قرب مکانی و زمانی اختصاص به اجزای عالم جسم و جسمانی دارد؛ چون خداوند مبرای از جسمانیت است، درباره‌ی او صادق نیست. قرب ماهوی هم بر خداوند صادق نیست؛ زیرا خدای بزرگ وجود بی‌نیایت و مطلق است و ماهیت ندارد؛ اما قرب وجودی، چون خداوند معطی و مبدأ هر وجود است و انفکاک علت تامه از معلولش ممکن نیست و معلول ربط محض نسبت به علت دارد؛ از این رو، قرب حق تعالی به اشیا از جهت قرب وجودی حضرتش به اشیا است. کسانی که رابطه‌شان با خدا را به صورت تقوا و خودکنترلی تنظیم کنند، سرانجام به مقام قرب الهی و به دیدار و وصل محبوب نائل خواهند شد. منزلت این انسان‌ها در آیات قرآنی این‌گونه ترسیم شده است (فجر: ۲۷-۳۰).

نتیجه‌گیری

عدالت تربیتی سبب شکوفایی همه‌ی استعدادهای جامعه خواهد شد و نتیجه‌ی آن نیز پیدایش جامعه‌ای بالنده و متعالی است؛ اما شناخت مؤلفه‌های عدالت تربیتی نیازمند منابع معرفتی است که از آن جمله می‌توان به تجربیات بشری اشاره کرد؛ اما در نظام دینی اسلام، قرآن کریم یکی از مهم‌ترین منابع معرفتی است و این منبع در استنباط و استنتاج مؤلفه‌های تربیتی و عدالت تربیتی جایگاه ویژه‌ای دارد. در آموزه‌های عدالت تربیتی از قرآن کریم، ما با سه سطح عمده یعنی سطح بنیادین، راهبردی و کاربردی روبرو می‌شویم که هر یک نقش مهمی در پیدایش نظام تربیتی اسلامی مبتنی بر عدالت تربیتی دارد.

سطح بنیادین متشکل از معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی و انسان‌شناسی است. در معرفت‌شناسی عدالت تربیتی از دیدگاه قرآن کریم، وحی، عقلانیت و تجربه‌ی بشری جایگاه خاص دارند و خدای متعال برای تجربه‌ی بشری، بارها تاریخ را مثال زده است. در هستی‌شناسی، خلقت عالم هستی، حقانیت حق تعالی و عدل الهی نقش خاص دارند. در انسان‌شناسی، فطرت انسان، حق انسان در عدالت تربیتی و خصوصیت رشدیابندگی انسان اهمیت می‌یابد و در سطح راهبردی، مؤلفه‌هایی

همانند حکمت و عدالت در رفتار، ایمان و اطمینان، اظهار عدالت و قاطعیت در عین رأفت راهگشای مسیر حرکت در عدالت تربیتی هستند. در سطح کاربردی، عدالت در ایجاد فرصت، عدالت در تقسیم امکانات، عدالت در توجه به ویژگی‌های جنسیتی و حتی عدالت در نگاه مربی به متربی، از دیدگاه قرآن کریم ویژگی خاصی دارند. حاصل این نظام نیز ایجاد تقوا و خودکنترلی در جامعه، امنیت و سکونت و درنهایت، رسیدن به قرب الهی است. نکته‌ی مهم در این فرایند آن است که انسان با عمل به این آموزه‌ها، گام در مسیر شدن می‌نهد و خود را به سعادت حقیقی یعنی قرب الهی می‌رساند.

منابع

- قرآن کریم؛ ترجمه‌ی فولادوند.
- آلوسی، محمودبن عبدالله؛ روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی؛ بیروت- لبنان: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، ۱۴۱۵ ق.
- ابن‌ابی‌جمهور، محمدبن زین‌العابدین؛ عوالی اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیة؛ قم: دار سیدالشهداء للنشر، ۱۴۰۵ ق.
- ابن‌فارس، احمدبن فارس؛ معجم مقاییس اللغة؛ محقق عبدالسلام محمد هارون؛ قم: مکتب الإعلام الإسلامی، ۱۴۰۴ ق.
- ایروتسو، توشیهیکو؛ خدا و انسان در قرآن؛ ترجمه‌ی احمد آرام؛ تهران: ۱۳۶۱ ش.
- _____، رآن، یت‌الدینیة؛ مفاهیم اخلاقی-دینی در قرآن مجید؛ ترجمه‌ی فریدون بدره‌ای؛ تهران: ۱۳۷۸ ش
- پیشوایی، مهدی؛ تاریخ اسلام (از جاهلیت تا رحلت پیامبر اسلام^(ص))؛ قم: معارف، بهار ۱۳۹۲ ش.
- حسینی‌زاده، سید علی؛ روش‌های تربیتی در قرآن کریم؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۰ ش.
- حکیمی، محمدرضا؛ الحیات؛ ترجمه‌ی احمد آرام؛ قم: دفتر تبلیغات، ۱۳۶۳ ش.
- طباطبایی، سید محمدحسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ قم: دفتر نشر اسلامی، ۱۴۱۷ ق.
- طبرسی، فضل‌بن حسن؛ مجمع‌البیان فی تفسیرالقرآن؛ چاپ هاشم رسولی محلاتی و فضل‌الله یزدی طباطبائی؛ بیروت: ۱۴۰۸ ق، ۱۹۸۸ م.
- عبودیت، عبدالرسول؛ رسول، شر؟ آن، القرآن، کریم، ام^(ص)، در آمدی بر نظام حکمت صدراپی؛ تهران: سمت و مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^(ره)، ۱۳۸۵ ش.
- فخر رازی، محمدبن‌عمر؛ التفسیر الکبیر (مفاتیح‌الغیب)؛ بیروت-لبنان: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
- فعالی، محمدتقی؛ آرامش؛ تهران: مجاب، ۱۳۹۱ ش.
- فیومی، احمدبن‌محمد؛ المصباح المنیر؛ محقق یوسف شیخ محمد؛ بیروت-لبنان: المکتبة العصرية، ۱۴۲۸ ق.
- کاشانی، فتح‌الله‌بن شکرالله؛ منهج‌الصادقین فی إلزام المخالفین؛ تهران: کتابفروشی اسلامیة، بی‌تا.
- کلینی، محمدبن‌یعقوب؛ الکافی؛ تهران: اسلامیة، ۱۴۰۷ ق.
- لجنة‌الفقہ المعاصر؛ الشخص الاعتباری؛ قم: لجنة‌الفقہ المعاصر، ۱۴۰۱ ش.
- المجلسی، الشیخ محمدباقربن محمدتقی؛ بحار الأنوار؛ بی‌جا: مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ ق.
- مطهری، مرتضی؛ یادداشت‌های استاد مطهری؛ تهران: صدرا، ۱۳۷۷ ش.
- معین، محمد؛ فرهنگ معین؛ تهران: آدانا، کتاب راه نو، ۱۳۸۱ ش.

